

TÜRKİYE'DE TURİZM GELİRİNİN MAKROEKONOMİK BELİRLEYİCİLERİ: PANEL VERİ ANALİZİ

Ceyhun Can ÖZCAN*

ÖZET

Türk turizm sektörü son yıllarda kayda değer bir büyüme sergilemektedir. Bununla birlikte turist sayısı son 10 yılda %250 artış gösterirken turizm geliri ancak %233 oranında artabilmiştir. Ayrıca turist başı ortalama harcama miktarının yıllar itibarı ile düştüğü göze çarpan parametreler arasındadır.

Çalışmada Türkiye'nin turizm gelirinin belirleyicileri, 1995-2011 yılları için, Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke örneğinde ele alınmıştır. Çalışmada uluslararası turizm geliri belirleyicileri arasında yer alan kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, turistik mal ve hizmetlerin fiyatı, döviz kuru gibi makroekonomik değişkenler ve politik istikrar değişkenleri panel veri analizi yöntemi ile test edilmiştir.

Modelde kullanılan tüm değişkenlerin turizm gelirine katkı sağladığı ancak kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ve reel döviz kuru değişkenlerinin Turizm gelirinin belirleyicileri arasında önemli bir yere sahip olduğu elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar kelimeler: Turizm Geliri, Panel Veri, Döviz Kuru, Türkiye Turizm Talebi

THE TURKEY MACROECONOMIC DETERMINANTS OF TOURISM REVENUES: PANEL DATA ANALYSIS

ABSTRACT

The Turkish tourism industry has experienced considerable growth performance. Although the number of tourist increased 250 percentages in ten years, the tourism income increased just 233 percentages. Also average expenditure amount has decreased in the same time period.

In this study, determinants of tourism income in Turkey has analyzed in the context of the most tourist sending twenty countries between years 1995 and 2011. By doing so, we aim to test macroeconomic variables of tourism income such as GDP, tourism price, exchange rate and political stability.

According to results, all variables in the model affect tourism income. But the GDP and exchange rate variables have important share among the tourism income determinants.

Key words: Tourism Income, Panel Data, Exchange Rate, Tourism Demand

1.Giriş

Dünya, yirminci yüzyılın son çeyreğine kadar kabul gören kapalı ekonomileri yok eden yeni bir oluşumu, küreselleşmeyi konuşmaktadır. Sınırları yok sayan ve kaynakların sınır gözetilmeksizin tüketilmesinin yolunu açan bu kavram, kendisine sırtını dönen ülke ekonomilerine daha da acımasız davranmaktadır. Bilginin sınır

* Yrd.Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği, ceyhuncan5@hotmail.com

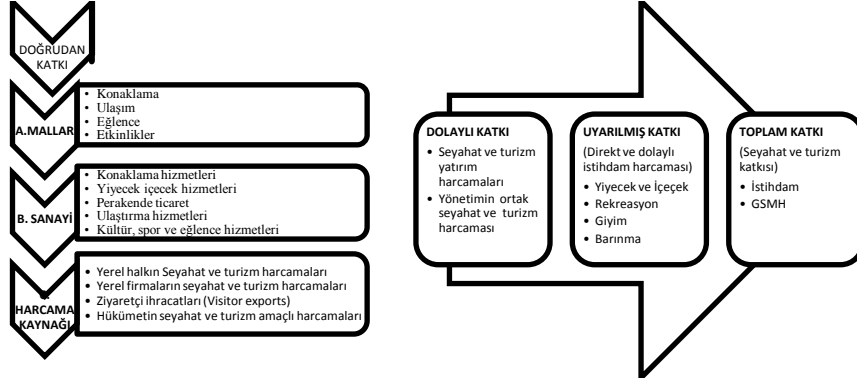
tanımadan paylaşımına da olanak sağlayan küreselleşme, yolunu açtığı bu olumlu gelişmeye rağmen ekonomisi zayıf ülkelere, gelişmiş ülkeler karşısında çok az rekabet şansı vermektedir. Dünya geneline yavaş yavaş hakim olan küresel ekonomi bir ülkede yaşanan ekonomik krizin tüm dünyada az veya çok hissedilmesine de yol açmaktadır (Aktaş, 2005).

Küreselleşme ile birlikte, gelişmiş ya da gelişmekte olsun dünya genelindeki birçok ülke için turizm, önemli bir ekonomik faaliyet olarak kabul edilmektedir. Turizmin önemi ve ekonomik açıdan ne kadar büyük bir potansiyele sahip olduğu yirminci yüzyılın ortalarında ancak anlaşılabilmiş, bu döneme kadar kalkınma, büyüme ve zenginlik için yapılan küresel araştırmalarda turizm sektörü genellikle göz ardı edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın bitimi ile beraber, turizm hareketleri özellikle gelişmiş ülkeler olan; batı toplumlarında gelişmeye başlamıştır. Turizm ekonomik öneminin zamanla anlaşılmasıyla birlikte, 1960'lı yıllara gelindiğinde en hızlı gelişen sektörlerden biri durumuna gelmiştir. Dünya turizm sektörüne ait temel göstergelere göre 2012 yılında turizm, dünya GSYH' sının %9'unu oluşturmaktadır. Bir ülkeyi ziyaret eden her bir turist o ülkede 11 farklı iş koluna girdi sağlamaktadır. Diğer taraftan turizm sektörü dünya çapında 1,3 trilyon dolar ihracat hacmi meydana getirmekte olup dünya ihracatının %6'sı turistik mal ve hizmetlerden oluşmaktadır. 1 milyar kişi civarında olan turist sayısının ise 2030 yılında 1,8 milyara ulaşması öngörülmektedir. 2030 yılına kadar turizm sektöründe gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere göre iki kat daha hızlı büyüyeceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, 2030 yılına kadar kültür turizminin, uluslararası turizmden daha fazla büyüme kaydedeceği tahmin edilmektedir (UNWTO, 2013). Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türk turizm sektörünün de ekonomik kalkınmanın arkasındaki en önemli itici güçlerden biri olduğu söylenebilir. Turizm gelirleri Türkiye ve diğer ülke ekonomileri için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bu geliri artıran da turizm talebi, yani ülkeye gelen turist sayısıdır. Ancak yıllar itibari ile Türkiye'ye gelen turist sayısı artarken turizmden elde edilen gelir aynı oranda artmamakta hatta bazı dönemlerde düşüş göstermektedir. Diğer turizm ülkeleri ve Türkiye, turizm talebini artırmak, dolayısıyla turizm gelirini artırmak için büyük bir rekabetin içine girmişlerdir. Bu yüzden Türkiye turizm gelirlerinde yaşanan dalgalanmanın analiz edilmesi politika yapıcılar ve sektör açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu çalışmada "Türkiye'de turizm gelirinin belirleyenleri nelerdir, bu belirleyicilerin politika yapıcılar açısından dikkate alınması gereken yönleri nelerdir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır.

Giriş bölümünden sonra ikinci bölümde, uluslararası turizm hareketleri ve Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, konu ile ilgili literatür incelemesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde, kullanılan veriler ve yöntem açıklanmıştır. Beşinci bölümde ise ekonometrik analiz sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

2. Turizmin Ülke Ekonomileri İçin Önemi

Turizm harcamalarının ekonomi üzerinde meydana getirdiği etki; direkt ve ikincil etki (dolaylı etki + uyarılmış etki) olarak ikiye ayrılmaktadır (bkz. Şekil 1).

Şekil 1. Turizmin Ekonomik Etkileri (UNWTO, 2013).

Turizm sektöründe meydana gelen gelir ve harcama artışı (direkt etki), dolaylı etki ve uyarılmış etki kanalıyla ülkede GSYH ve istihdam artışına yol açmaktadır (World Travel&Tourism Council, 2013; Erkan vd., 2013). Uluslararası turizm, ekonomik anlamda döviz kazandırıcı özelliği ile tüm ülkeleri etkilemekte ve ilgilendirmektedir. Nitekim turizm, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere, turizm potansiyeline sahip birçok ülkede; istihdama, gelir düzeyine, dış-iç borç yükünün hafiflemesine, ödemeler dengesine ve sonuçta ülke insanının refah düzeyinin yükselmesine önemli ölçüde katkılar sağlamaktadır (Marcouiller vd., 2004; Bahar ve Kozak, 2012). Turizm, özellikle gelişen ülkelerin ekonomilerini çok daha fazla etkilemektedir. Çünkü ekonomik gelişme ve kalkınma düzeyi ile doğrudan bağlantılı olan turizm, gelişmiş olmayan ülke ekonomileri için önemli bir gelir kaynağı konumundadır.

Sonuç olarak, bir ülkede turizmin gelişmesiyle birlikte; döviz sıkıntısı hafifletmekte, ülke içindeki firmaların dışarıdaki rakipleri ile rekabet gücü ve sonuçta verimliliği artmakta, ölçek ekonomilerinden yararlanılmakta, dış ticaret dengesine pozitif yönde etki edilmekte, istihdam artırılmakta ve bir bütün olarak ulusal gelirde artışa yol açmak suretiyle ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye yol açabilecektir.

3. Türkiye’de Turizm Sektörü

Turizm son yıllarda dünyada en hızlı büyüyen sektörlerden birisi haline gelmiştir. Dünyadaki turist sayısı ve turizmden elde edilen gelirler incelendiğinde, istikrarlı bir artış söz konusudur. Bununla birlikte, turist sayısı ile turizm gelirleri arasında dengeli bir artış meydana gelmiştir (UNWTO, 2013,s.3). Dünya çapında turizme verilen önemin artmasının sonucu olarak ortaya çıkan pozitif görünüm Türk turizm sektörü üzerinde de etkisini göstermiştir. Türkiye’ye gelen turist sayıları ve turizmden elde edilen gelirler artış göstermiştir. 2011 yılı verilerine göre, Türkiye, dünyada en fazla turist çeken 6. ülke konumuna gelmiştir (UNWTO, 2012,s. 6-7).

Tablo.1 Uluslararası Turizmde Katılan Kişi Sayısı ve Turizm Gelirleri

Yıllar	Turist Sayısı (Milyon Kişi)	Artış Oranı	Turizm Gelirleri (Milyar\$)	Artış Oranı
1950	25.3	-	2,1	-
1960	69.3	173,9	6,8	223,8
1970	165.8	139,2	17,9	163,2
1980	286.5	73	105,4	588,8
1990	455.9	159,1	264,1	250,5
2000	687.3	50,7	473,4	79,2
2001	684.1	-0,5	459,5	-2,9
2002	702.6	2,7	474,2	3,2
2003	691	-1,5	525	10,7
2004	763	10,7	622	18,4
2005	802	5,1	680	9,3
2006	847	5,6	745	9,5
2007	901	6,4	858	15,1
2008	919	2,0	941	10,1
2009	892	-2,9	852	-9,4
2010	949	6,4	930	8,7
2011	995	4,8	1.042	12
2012	1.035	4	1.075	3,1

Kaynak: UNWTO (2013).

Türkiye'ye gelen turist sayısının gerek dünyadaki, gerekse Avrupa'daki payı artmasına rağmen, turizm gelirlerinden almış olduğu payda azalış meydana gelmektedir. Bu durum, Türkiye'ye gelen turist profilinin düşüklüğünü ve turizmden sağlanan katma değerlerin yetersizliğini ifade etmektedir. Tablo 2 incelendiğinde turizm geliri ile turist sayısı arasındaki rakamlar incelendiğinde yıllar itibari ile turist sayısı artarken turizmden elde edilen gelir miktarı aynı sayısal büyüklükte artmamaktadır.

Tablo.2 Türkiye'de Turizm Geliri, Turist Sayısı, Ortalama Harcama Miktarları

Yıllar	Turizm Geliri (1000 \$)	Ziyaretçi sayısı	Ortalama Harcama (\$)
2003	13 854 866	16 302 053	850
2004	17 076 606	20 262 640	843
2005	20 322 112	24 124 501	842
2006	18 593 951	23 148 669	803
2007	20 942 500	27 214 988	770
2008	25 415 067	30 979 979	820
2009	25 064 482	32 006 149	783
2010	24 930 997	33 027 943	755
2011	28 115 692	36 151 328	778
2012	29 007 003	36 463 921	795
2013	32 310 424	39 226 226	824

Kaynak: Tursab (2013).

Türkiye'de 1960'dan bu yana gelen turist sayısı incelendiğinde yıllar itibari ile sürekli bir artış trendine sahiptir. 1960 yılında 124 bin olan gelen turist sayısı 2013 yılında 39,2 milyon kişiye ulaşmıştır. Türkiye'ye gelen turistlerin turizm gelirleri açısından katkıları değerlendirildiğinde ise 1970'lerde 52 milyon Amerikan Doları olan turizm gelirinin 2013 yılına gelindiğinde 32,3 milyar Amerikan Doları olduğu görülmektedir. Tablo 2'de gelen turist profili açısından karşılaştırmalı bir analiz yapıldığında gelen turist az para harcayan ve gelir düzeyi düşük ülkelere gelen turistler olduğu sonucuna varılabilir (Çoban ve Özcan, 2013, s. 246).

Tablo.3 Uluslararası Turist Sayısı (2012)

		Milyon		Değişim (%)	
		2011	2012*	11/10	12*/11
1	Fransa	81.6	83.0	5,0	1,8
2	ABD	62.7	67.0	4,9	6,8
3	Çin	57.6	57.7	3,4	0,3
4	İspanya	56.2	57.7	6,6	2,7
5	İtalya	46.1	46.4	5,7	0,5
6	Türkiye	34.7	35.7	10,5	3,0
7	Almanya	28.4	30.4	5,5	7,3
8	İngiltere	29.3	29.3	3,6	-0,1
9	Rusya	22.7	25.7	11,9	13,4
10	Malezya	24.7	25.0	0,6	1,3

Kaynak: UNWTO (2013).

Tablo 3, 2011-2012 yılında dünyada en fazla turist kabul eden ülkeleri göstermektedir. Tablodan da anlaşılacağı üzere, Fransa 83 milyon turist ile dünyada en fazla turist çeken ülke konumundadır. Fransa'yı 67 milyon turist ile ABD ve 57,7 milyon turist ile Çin takip etmektedir. Türkiye'nin ise 35,7 milyon turist ile 6. sırada yer aldığı görülmektedir.

4. Turizm Talebi Literatür İncelemesi

Genel olarak turizm talebinin belirleyicilerine ilişkin analizler **Ek-1**'de sunulmaktadır. Tabloda, kullanılan örneklem, çalışmanın kimler tarafından yapıldığı, hangi yıllara ait veri setini kullandığı, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin neler olduğu, kullanılan ekonometrik yöntemin ne olduğu ve hipoteze ilişkin bulgular yer almaktadır.

5. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde turizm geliri üzerinde etkili olan makro ekonomik değişkenlerin neler olduğu hakkındaki öngörülerini açıklamaya yönelik ampirik model ve kullanılan veriler tanıtılmaktadır. Bu öngörülerin ampirik olarak test edilmesi turizm politikası belirlenmesi, var olanların geliştirilmesi ve uygulanması noktasında önem taşımaktadır. Bu çalışmada makro iktisadi değişkenlerin turizm geliri üzerindeki etkileri panel veri yöntemleri kullanarak analiz edilecektir. Böyle bir çalışma, hem uygulamalı literatürdeki bir eksikliği ortadan kaldırmakta, hem de turizm literatüründe daha önce kullanılmayan bazı ileri panel veri analizi yöntemleri (İkinci nesil testler) uygulayan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Türkiye'ye yönelik turizm gelirinin belirleyicileri analiz edilirken teorik çerçeve ile uyumlu ve literatürdeki ilgili çalışmalardan da faydalanılarak geliştirilen eşitlik (1) turizm talep modeli fonksiyonu esas alınmıştır.

$$TG = f(CPI, GDP, RDK, PST) \quad (1)$$

burada

TG: Turizm Gelirini(milyon TL),

GDP: Kişi Başı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (Reel GSYH),

CPI: Fiyatlar Genel Düzeyini,

RDK: Reel Döviz Kurunu,

PST: Politik İstikrar İndeksini göstermektedir.

Bu modelin logaritmik hale dönüştürülmesi hem modelin ampirik olarak tahminini hem de açıklayıcı değişkenlere ait esnekliklerin elde edilmesini sağlamaktadır. Modelin logaritmik panel veri formu aşağıdaki eşitlik (1)'de tanımlandığı gibi yazılabilir:

$$\ln TR_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 \ln CPI_{it} + \alpha_2 \ln GDP_{it} + \alpha_3 \ln RDK_{it} + \alpha_4 PST_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

burada $i = 1, \dots, N$ yatay kesit sayısını ve $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir. Eşitlik (2)'de yer alan bağımsız değişkenlerin teorik olarak beklenen etkileri aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

- Fiyatlar genel düzeyindeki (CPI) artışın Türkiye'ye olan turizm talebini (TR) azaltacağı beklenmektedir. Buradaki CPI değişkeni iki ülke arasındaki fiyatlar oranını ifade etmektedir. Analizde kullanılan göreceli fiyat düzeyi, fiyat değişkenini yansıtmaktadır. Ekonomik teori turizm talebi ile fiyat düzeyi arasında negatif bir ilişki olduğunu söylemektedir (Lim, 1997; Munoz 2006,2007; Surugiu,2011).
- Gelirde meydana gelen bir artış (GDP) Türkiye'ye yönelik turizm gelirini (TR) artıracaktır.
- Reel döviz kurundaki (RDK) artış turizm gelirini artıracaktır. Ulusal paranın yabancı paralar karşısında değer kazanmasını ifade ettiğinden dolayı turizm geliri üzerinde pozitif bir etki beklenmektedir.
- Politik istikrar indeksinde (PST) yükselmenin turizm geliri üzerinde pozitif bir etki ortaya çıkaracağı beklenmektedir.

Modelde örneklem ve ülke seçimi konusunda Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke (Almanya, Rusya, İngiltere, Bulgaristan, Hollanda, Gürcistan, Fransa, ABD, İtalya, Belçika, Ukrayna, Yunanistan, İsveç, Avusturya, Polonya, Norveç, Danimarka, Romanya, İsviçre, İspanya) ele alınmıştır. Ancak örneklem içerisindeki bir ülke (Azerbaycan) veri seti olmadığı için analizden çıkarılmıştır. Bu veri setinin ayrımı, Türkiye'ye ulaşan turist sayısı baz alınarak grup oluşturulmuştur. Gruplamalar 2011 yılındaki veriler baz alınarak oluşturulmuştur. Model tahminlerinde 1995-2011 dönemine ait yıllık veriler kullanılmış ve belirlenen değişkenlere ilişkin veriler çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan tahminler ve tahminlere ait kodlar E-views 8.0 ve Gauss 10.0 ekonometri ve istatistik programlarının sürümleri kullanılarak çalıştırılmıştır.

Tablo.6 Değişkenlerin Açıklanması

Değişken Simgesi	Açıklaması	Kaynağı	Dönemi
TR	Turizm Geliri (US Dolar)	Dünya Bankası (WDI) ve Dünya Turizm Örgütü (UNWTO)	1995-2011
CPI	Fiyatlar Genel Düzeyi	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
GDP	Kişi Başı Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (KBGSYH)	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
RDK	Reel Döviz Kuru	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011
PST	Politik İstikrar İndeksi	Dünya Bankası (WDI)	1995-2011

Analizlerde kullanılacak değişkenler belirlenirken, literatürde yaygın olarak kullanılan tanımları dikkate alınmıştır. Modellerde yer alan değişkenlerin tanımları ve bunların veri kaynakları Tablo 6'daki gibidir.

5.1. Yöntem

5.1.1. Panel Birim Kök Testleri

Panel veri analizinde birim kökün varlığını araştırmak için hem DF (Dickey-Fuller) hem de ADF (Augmented Dickey-Fuller) testleri panel veri analizi için genişletilmiştir ve panel veri analizinde birçok birim kök testi ADF testinin genişletilmesi temeline dayanmaktadır. Fakat panel veri analizinde söz konusu süreç zaman serisi analizinden daha kompleksdir. Panel veri analizinde en önemli faktör heterojenliktir. Özellikle paneldeki her bir birey aynı özelliklere sahip olmayabilir, yani hepsi durağan ya da durağan olmama (eşbütünlük ya da eşbütünlük olmama) bakımından farklıdır. Yani bazı paneller birim köke sahip bazıları değil iken birim kök testinin yapılması durumu karmaşıktır (Asteriou ve Hall, 2007, s. 366). Panel veri modellerinde birim kök sınavını öneren önde gelen çalışmalar arasında Levin, Lin ve Chu (2002), Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001) yer almaktadır.

Birinci nesil panel birim kök testlerinin temel varsayımı paneli oluşturan yatay kesitlerin birbirinden bağımsız olduğu, yani yatay kesit bağımlılığının olmadığıdır. Ancak, paneli oluşturan yatay kesit birimleri birçok durumda birbirinden etkilenir ve güvenilir sonuçlar elde edilebilmesi için yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan yöntemlerin yanı sıra yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yöntemlerin de uygulanması gereklidir (Nazlıoğlu, 2010, s. 91). Özellikle yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök yazını sürekli gelişme aşamasındadır ve geliştirilen testlere her geçen gün yenileri eklenmektedir. Bu alanda geliştirilen testlerin çoğunluğu paneli oluşturan yatay kesit birimlerine ait hata terimlerinin faktör yapılarının modellenmesine dayanmaktadır (örneğin, Choi, 2002; Bai ve Ng, 2004; Moon ve Peron, 2004; Nazlıoğlu ve Soytaş, 2012). Öte yandan Pesaran (2007) yatay kesit bağımlılığının modellenmesinde hata terimlerinin faktör yapılarının tahmin edilmesinin yerine uygulaması daha kolay olan bir panel birim kök testi önermiştir. Kesit açısından genişletilmiş Dickey-Fuller (Cross-Sectionally Augmented Dickey-Fuller (CADF)) testi olarak adlandırılan bu panel birim kök sınavı aşağıdaki regresyon modeli tahminine dayalıdır. Sıfır hipotezi paneli oluşturan her bir yatay kesite ait serinin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez paneli oluşturan yatay kesitlerin belirli bir bölümünün birim kök içermediğini sınamaktadır (Nazlıoğlu, 2010, s. 91). Pesaran (2007) yaklaşımında CADF istatistiği p_i katsayılarına ait t-istatistikleridir ve paneli oluşturan her bir yatay kesite ait serinin durağan olup-olmadığı Pesaran (2007)'deki kritik değerler ile karşılaştırmak yoluyla yapılmaktadır. Panel veri serisinin durağan olup-olmadığı CADF istatistiklerinin ortalaması alınarak hesaplanan kesit açısından genişletilmiş IPS (cross-sectionally augmented IPS (CIPS)) test istatistiği ile yapılmaktadır. Hesaplanan CIPS istatistiği Pesaran (2007)'de üretilen kritik değerden büyükse sıfır hipotezi reddedilir, böylece panel veri setinin durağan olduğuna karar verilir.

5.1.2. Panel Eşbütünlüme Testleri

Birim kökler araştırıldıktan sonra seriler arasında uzun dönemde karşılıklı bir ilişkinin bulunup bulunmadığını araştırmak amacıyla çalışmamızda Pedroni Eşbütünlüme analizi yöntemi kullanılmıştır. Pedroni 1997, 1999, 2000 ve 2004 yıllarında eşbütünlüme analizlerinde hetorejenliğe izin veren birkaç test önerisi ileri sürmüştür (Asteriou ve Hall, 2007,s. 373). Bu test, eşbütünlüme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir testtir. Bu test yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermesinin yanı sıra alternatif hipotez altında eşbütünsel vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir (Güvenek ve Alptekin, 2010,s. 181). Mc Coskey ve Kao'nun yaklaşımlarından kesit varsayım trendi ve eşbütünlüğün olmadığı sıfır hipotezleri bağlamında farklılaşan Pedroni'nin yaklaşımında Pedroni testleri bazı olumlu özelliklere sahiptir. Pedroni testleri birden fazla açıklayıcı değişkene (regressor) izin vermesi, eşbütünlüme vektörünün panelin farklı kısımları boyunca çeşitlenmesi ve ayrıca kesit birimleri boyunca hataların heterojenliğine izin vermesi olumlu özellikleri olarak belirtilmektedir. Paneldeki kesit içi (within) ve kesitler arası (between) etkilerini kapsayabilmesi için yedi farklı eşbütünlüme testi sunulmuş ve bu testler iki farklı kategoriye ayrılmıştır. İlk kategori "within" boyutunda havuzlanmış dört testi içermektedir. İkinci kategori ise "between" boyutunda diğer üç testi içermektedir (Asteriou ve Hall, 2007,s.374). "Birinci kategori içindeki dört testten ilk üçü, parametrik olmayan testlerdir. İlk test varyans oranı tipinde bir istatistiktir. İkincisi Phillips- Peron (PP) (rho) istatistiğine, üçüncü istatistik de PP (t) istatistiğine benzemektedir. Dördüncü istatistik ise Augmented Dickey Fuller (ADF) (t) istatistiğine benzer parametrik bir istatistiktir. İkinci kategoride üç testten ilki PP (rho) istatistiği ile benzer iken, diğer ikisi PP (t) ve ADF (t) istatistiklerine benzemektedir." (Güvenek ve Alptekin, 2010; Baltagi vd., 2000,s.13; Asteriou ve Hall 2007,s.372).

Pedroni (1999) tarafından önerilen panel eşbütünlüme testi değişkenler arasında eşbütünlüme olmadığı sıfır hipotezini sınamaktadırlar. Sıfır hipotezinin bu şekilde tanımlandığı testlerin gücü, uzun dönem durağan durum dengeden sapmalara yol açan şokların kalıcı olduğu durumlarda düşmektedir. Böylece, değişkenler arasında eşbütünlüme ilişkisi olmasa bile sıfır hipotez sahte bir şekilde reddedilmekte ve eşbütünlüme ilişkisinin olduğuna karar verilmektedir (Westerlund, 2008,s.194). Değişkenler arasında panel eşbütünlüme ilişkisi incelenirken sonuçların güvenilirliği açısından eşbütünlüme vardır sıfır hipotezini sınamak üzere geliştirilen test/testlerin de uygulanması önemlidir. Westerlund ve Edgerton (2007) sıfır hipotezinin eşbütünlüme olduğunu sınavan bir LM istatistiği geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımın birinci aşamasında, aşağıdaki regresyon modelinin Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (Fully Modified Ordinary Least Squares (FMOLS)) yöntemi ile tahmininden hata terimleri elde edilmektedir. Westerlund ve Edgerton (2007) testinde sıfır ve alternatif hipotezler şu şekilde tanımlanmıştır. Sıfır hipotezinin kabul edilmesi panel veri setindeki değişkenler arasında eşbütünlüme olduğunu göstermektedir.

$$H_0 : \sigma_i^2 = 0 ; \text{ bütün yatay kesitler için eşbütünlüme vardır.}$$

$$H_1 : \sigma_i^2 > 0 ; \text{ bazı yatay kesitler için eşbütünlüme yoktur.}$$

5.1.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bağımsız değişkenlere ait uzun dönem katsayıların nasıl tahmin edileceği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Panel veri setlerinde eşbütünleşme vektörünün tahmin edilmesini sağlayan çeşitli yöntemler önerilmiştir ve bu panel yazını hâlâ gelişme sürecindedir. Bu kapsamda, Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel EKK, panel dinamik EKK (Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS)) ve panel FMOLS tahmincileri; Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS tahmincisi ve Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri ampirik analizlerde yaygın olarak kullandıkları yöntemlerdir. Panel DOLS ve FMOLS tahmincileri bağımsız değişken(ler) ve hata terimi arasındaki içsellik ve hata terimindeki kendine bağımlılık problemlerinin ortadan kaldırılmasında panel EKK tahmincisine kıyasla daha etkin oldukları için özellikle tercih edilmektedir. Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS yöntemleri ve Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS yöntemlerinde kesit-içi havuzlanmış veriler kullanılırken; Pedroni (2000, 2001)'de geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri kesitler-arası havuzlanmış verileri kullanılmaktadır. Pedroni tarafından grup ortalama panel DOLS ve panel FMOLS olarak adlandırılan bu yöntemler kesit-içi veriye dayalı panel DOLS ve FMOLS tahmincilerine kıyasla bazı avantajlara sahiptir. Birincisi, grup ortalama tahmincileri heterojen eşbütünleşme vektörlerinin dikkate alınmasında daha büyük bir esnekliğe sahiptir. Kesit-içi veriye dayalı tahminciler uzun dönem eşbütünleşme vektörünü bütün paneli için tahmin ederken; kesitler-arası veriye dayalı grup ortalama tahmincileri eşbütünleşme vektörünü her bir yatay kesit için tahmin etmekte ve eşbütünleşme katsayılarının yatay kesitler arasında heterojen olmasına imkân sağlamaktadır. İkincisi, eşbütünleşme katsayıları için teoriye dayalı hipotezleri sınamak mümkündür. Üçüncüsü, panel katsayıları uzun dönem eşbütünleşme vektörünün ortalaması olarak yorumlanabilmektedir (Pedroni 2001,s. 728-729). Bu avantajlarından dolayı değişkenlerin turizm talebi üzerindeki uzun dönem etkilerini analiz etmek için Pedroni (2000)'de geliştirilen panel FMOLS ve Pedroni (2001)'de geliştirilen panel DOLS tahmincileri kullanılacaktır (Nazlıoğlu, 2010,s. 99)

6. AMPİRİK BULGULAR

6.1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Çalışmada, aşağıda tabloda sunulan birim kök testleri uygulanmıştır. Hatalar arasındaki otokorelasyon sorunu gideren uygun gecikme uzunluğunu elde etmek için Schwarz bilgi kriteri kullanılmaktadır. Tablo 7'de birim kök test sonuçları görülmektedir. Modeldeki değişkenler 4 farklı birim kök tahmincisi ile test edilmiştir. Kullanılan tahminciler yapısal kırımları dikkate almayan birinci nesil birim kök testleridir. Birim kök sonuçlarına göre değişkenlerin seviyede durağan olmadığı ancak birinci farklarında durağan hale geldiği görülmektedir.

Tablo.7 Panel Birim Kök

		Seviye (Level)				Birinci Fark (First Difference)			
		Sabit		Sabit ve Trend		Sabit		Sabit ve Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
lnCPI	LLC	1,23	0,892	-7,86	0,000	-15,13	0,000	-12,19	0,000
	IPS	1,65	0,951	-5,83	0,000	-13,90	0,000	-9,82	0,000
	Hadri	7,26	0,000	4,18	0,000	1,51	0,065	0,67	0,248
	CADF	-1,75		-2,079		-2,419		-2,501	
lnGDP	LLC	-3,94	0,000	8,40	1,000	-5,91	0,000	-6,64	0,000
	IPS	-0,92	0,177	3,21	0,999	-3,57	0,000	-3,23	0,000
	Hadri	13,08	0,000	6,49	0,000	2,24	0,012	2,57	0,005
	CADF	-2,305*		-2,334		-1,807		-2,279	
lnPST	LLC	-1,75	0,039	3,90	1,000	-8,71	0,000	-6,76	0,000
	IPS	-1,47	0,070	0,10	0,543	-4,70	0,000	-2,69	0,003
	Hadri	6,90	0,000	4,79	0,000	-0,83	0,797	0,71	0,236
	CADF	-1,978		-2,578		-2,875***		-2,995**	
lnRDK	LLC	1,002	0,842	3,91	1,000	-8,96	0,000	-4,82	0,000
	IPS	0,405	0,657	-0,37	0,353	-9,00	0,000	-6,36	0,000
	Hadri	6,17	0,000	5,56	0,000	0,87	0,191	2,19	0,014
	CADF	-6,93***		-3,203**		-9,25***		-2,767*	
lnTR	LLC	-0,80	0,209	-2,79	0,002	-9,01	0,000	-8,08	0,000
	IPS	2,81	0,997	-1,32	0,092	-7,34	0,000	-5,49	0,000
	Hadri	7,20	0,000	3,41	0,000	-0,55	0,709	0,61	0,268
	CADF	-2,417**		-3,346***		-4,78***		-7,51***	

Not: CADF istatistik değerleri kritik değerleri %1 için sabit için -2,66, Sabit ve trend -3,24; %5 'de sabit için -2,37, Sabit ve trend için -2,93 ; %10 sabit için -2,22, sabit ve trend -2,76 olarak kabul edilmiştir.

6.2. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 8 panel eşbütünleşme testi sonuçlarını göstermektedir. Tablo 8'de yer alan Pedroni (1999) testlerinin çoğu Türkiye'ye en çok turist gönderen ilk 20 ülke açısından Türkiye turizm gelirinin açıklayıcı değişkenler ile eşbütünleşik bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Tablo 8'de yer alan test sonuçları paneli oluşturan yatay kesitler arasındaki bağımlılığı dikkate almamaktadır.

Tablo.8 Panel Eşbütünleşme Testi

		Sabit İstatistik	Olasılık	Sabit ve Trend İstatistik	Olasılık
<i>Pedroni (1999)</i>	Panel-v	0.051773	0.4794	-1.937327	0.9736
	Panel-rho	-0.009797	0.4961	1.549891	0.9394
	Panel-pp	-5.346555	0.0000	-4.353607	0.0000
	Panel-adf	-5.361439	0.0000	-4.397978	0.0000
	Grup-rho	4.329682	1.0000	5.645023	1.0000
	Grup-pp	0.852985	0.8032	-0.447082	0.3274
	Grup-adf	-0.894241	0.1856	-3.072499	0.0011
<i>Westerlund and Edgerton (2007)</i>	LM_N^+	11.412	0.998 ^b	24.993	0.993 ^b
			0.000 ^a		0.000 ^a

Pedroni (1999) testlerinde gecikme sayısı 2, Westerlund ve Edgerton (2007) testleri için rapor edilen olasılık değerleri 1.000 tekrarlı bootstrap dağılımdan elde edilmiştir.

Sırasıyla a ve b; asimptotik dağılım olasılık değerini ve "bootstrap dağılım olasılık" değerlerini ifade eder.

Pedroni testlerinden elde edilen eşbütünleşme ilişkisinin varlığı yönündeki bulguların güvenilirliği açısından; Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen panel eşbütünleşme testleri de yapılmış ve sonuçlar Tablo 8'de rapor edilmiştir. Buna göre, ele alınan panel veri seti için "eşbütünleşme vardır" sıfır hipotezi kabul edilmiş ve eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Pedroni (1999) ve Westerlund ve Edgerton (2007) testleri panel eşbütünleşme test istatistiklerine ait sonuçlar birbirini tutarlı bir

şekilde doğrulamaktadır. Pedroni (1999) sıfır hipotezi “eşbütünleşme yoktur” şeklinde iken; Westerlund; Edgerton (2007) testi sonuçların güvenilirliği açısından sıfır hipotezi “eşbütünleşme vardır” biçiminde uygulanmıştır. Yukarıdaki tabloda sunulan sonuçlar, en çok turist gönderen ilk 20 ülkenin Türkiye’ye yönelik turizm gelirini ifade eden *lnTR* bağımlı değişkeni ile *lnCPI*, *lnGDP*, *lnRDK*, *lnPST* açıklayıcı değişkenleri arasında uzun dönemli ilişkilerin var olduğunu ortaya koymaktadır.

6.3. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Sonuçları

Tablo.9 Panel Eşbütünleşme İlişkisi

	DOLS			FMOLS		
	Katsayı	t-stat.	Olasılık	Katsayı	t-stat.	Olasılık
<i>lnCPI</i>	-0.122988	-2.359656	0.0202**	-0.298691	-2.875416	0.0043***
<i>lnGDP</i>	2.836921	12.34564	0.0000***	3.861819	7.325405	0.0000***
<i>lnRDK</i>	-0.302182	-1.399552	0.1647	1.706052	4.949929	0.0000***
<i>lnPST</i>	0.453677	1.717921	0.0889*	-2.132900	-2.724068	0.0068

Elde edilen bulgulara göre, katsayılar ve t-istatistik değerleri modelin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Her iki tahminciye (DOLS ve FMOLS) göre de sonuçlar bir biri ile tutarlılık göstermektedir. Hem katsayıların yönü hem de anlamlılıkları açısından elde edilen bulguları değerlendirmek gerekirse üç modelde de değerler birbiriyle paralel şekilde hareket etmektedir. t-istatistik değerlerine göre modelde kullanılan tüm açıklayıcı değişkenlerin model açısından önemli ve anlamlı olduğu sonucuna varılmaktadır. Özellikle FMOLS tahminci sonuçları istatistiksel olarak çok güçlü kanıtlar ortaya koymaktadır. Test edilen modelin katsayılarının %1 anlam seviyesinde tamamının anlamlı olduğu görülmektedir. DOLS tahmincisi bulguları ise *lnRDK* değişkeninin istatistikî olarak anlamsız olduğunu ifade etmesine rağmen değişkenlerin modele etki yönleri itibariyle teoriyi desteklemektedir. Modeldeki diğer değişkenler ise güçlü bir şekilde (%1 ve %5 % 10 anlamlılık düzeyinde) modele katkı sağlamaktadır. DOLS tahmincisi bulgularından Kişibaşına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (*lnGDP*) ve fiyat ilişkisinin gösteren (*lnCPI*) değişkenleri modeldeki en anlamlı değişken olmalarının yanı sıra katsayılarının modele olan etkisi de teori ile uyumludur. Gelir (*lnGDP*) değişkeninin turizm gelirini % 2.83 düzeyinde, pozitif yönlü etkilediği sonucuna varılmaktadır. Elde edilen bu bulgu örneklem ülkelerdeki turist olma potansiyeline sahip bireylerin gelirlerinde meydana gelen %1’lik bir artışın Türkiye’ye olan turizm talebini %2.83 oranında artırdığı sonucunu vermektedir. Reel döviz kuru (*lnRDK*) değişkenine bakıldığında ise modelde istatistikî geçerliliğe sahip olmadığı görülmektedir. Reel döviz kuru değişkeni modelde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir. Ancak elde edilen bu sonuç modelde döviz kurunun turizm gelirleri üzerinde teorisinin tam tersi bir ilişkiyi göstermektedir. FMOLS tahmincisi sonuçlarına bakıldığında elde edilen bulguların anlamlılıkları %1 seviyesinde tutarlı olduğu görülmektedir. Modeldeki değişkenler tek tek değerlendirildiğinde ise en güçlü etkiye sahip olan değişkenlerin *lnGDP* ve *lnRDK* olduğu sonucuna varılmaktadır. Turizm geliri, kişi başına gayrisafi yurtiçi hasılda (*lnGDP*) meydana gelen olumlu bir değişimden %7,32’lik artış sağlamaktadır. Diğer taraftan döviz kurunda meydana gelen % 1’lik bir değişimden ise %4,94’lük bir artış ortaya çıkmaktadır. Burada döviz kurunda meydana gelen bir artış turist gönderen ülkenin parasının yabancı bir para birimi karşısında değer kazandığını

ifade etmektedir. Ülke parasının uluslararası bir para birimi karşısında değer kazanması, o ülkenin parasının diğer ülkelerdeki satın alma gücünü artıracaktır. Bu da görece olarak daha ucuz olan ülkedeki turistik mal ve hizmetlere olan talebi artıracaktır. Son olarak turizm gelirinin makroekonomik belirleyicilerinden politik istikrar (*lnPST*) parametresinin sonuçlarına göre turist gönderen ülkelerde politik istikrarda meydana gelen bir artış (iyileşme) Türkiye'nin turizm gelirinde %2,13'lük azalışa neden olmaktadır.

Sonuç

Dünya turizmde açılan her yeni destinasyon ve turizme yapılan yatırımlar sosyo-ekonomik gelişmedeki temel etkileri aracılığı ile ihracat gelirlerinde, girişimcilik ve iş imkanında ve altyapı gelişiminde önemli değişimlere neden olmaktadır. Türkiye'de de ekonomik büyüme oranının ve istihdamın artmasında, ödemeler bilançosun açıklarının ve söz konusu açıkların ekonomi üzerinde oluşturduğu tehditlerin azaltılmasında turizm daha önemli bir sektör olarak dikkate alınmaya başlanmıştır.

Çalışmadan elde edilen ampirik bulgular kullanılan modelin doğru bir model olduğunu hem teorik hem de istatistiki olarak göstermektedir. Her iki tahminci sonuçları da (DOLS ve FMOLS) fiyatlar genel düzeyi, kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla, reel döviz kuru ve politik istikrar endeksi değişkenlerinin turizm gelirinin belirleyicileri arasında yer aldığını göstermektedir. Türkiye'ye yönelik turizm gelirini kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla ve döviz kuru değişkenin etkileyen faktörler arasında ön plan çıktığı görülmektedir. Gelir düzeyinin, teorik olarak beklendiği gibi Türkiye'ye gelen turist sayısında dolayısıyla turizm talebinde önemli bir belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır. Elde edilen bu bulgular, turizm talebinin fiyat esnekliğinin ve turizm talebinin gelir esnekliğinin politika yapım sürecinde dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Şayet döviz kurunun turizm gelirini belirleyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmasının temelinde döviz kurundaki değişimin turist algılamış olduğu fiyatın değişmesi bulunmaktadır. Eğer turizm talebinin fiyat esnekliği yüksek ise, döviz kurundaki küçük bir nispi değişim turist sayısını daha çok değiştirecektir. Yine gelirin diğer temel belirleyici olması, Türkiye'de turizm talebinin gelir esnekliğinin yüksek olduğuna delil teşkil etmektedir. Dolayısıyla turist gelirindeki küçük bir değişim turizm talebini daha büyük oranda değiştirecektir.

Türkiye'ye gelen turist gelir seviyesi ile turizm geliri arasındaki ilişkinin güçlü olması gelir seviyesi yüksek turiste yönelik turizm arzının oluşturulmasının turizm talebini dolayısıyla da turizm gelirini arttıracığı anlamına gelmektedir. Gelir düzeyinin, teorik olarak beklendiği gibi Türkiye'ye gelen turist sayısında dolayısıyla turizm gelirinde önemli bir belirleyici olduğu sonucu politika yapıcıların uluslararası ekonomik piyasaları takiplerini önemli hale getirmektedir.

KAYNAKÇA

- Aktaş, C, (2005), Türkiye'nin Turizm Gelirini Etkileyen Değişkenler İçin En Uygun Regresyon Denklemine Belirlenmesi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6 (2): 215-174.
- Aslan, A, Kaplan, M, ve Kula, F, (2009), International Tourism Demand for Turkey: A Dynamic Panel Data Approach, *Research Journal of International Studies*, 9(65).
- Asteriou, D. ve Hall, S.G, (2007), *Applied Econometrics: A Modern Approach Using Eviews and Microfit Revisited Edition*. Palgrave Macmillan, Newyork.
- Bahar, O. ve Bozkurt, K, (2010), Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2): 255-265.
- Bahar, O. ve Kozak, M, (2012), *Turizm Ekonomisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Baltagi, B.H, Bai, H, ve Kao, C, (2000), "Nonstationary Panels, Cointegration in panels: A Survey", Center for Policy Research Working Paper No.16.
- Baltagi, H.B, (2005), *Econometric Analysis of Panel Data*. Third Edition, John Wiley & Sons Ltd.:West Sussex, England.
- Blanke, J. ve Chiesa, T, (2013), *The Travel and Tourism Competitiveness Report*. World Economic Forum.
- Bonham, C. S., Fuleky, P. ve Zhao, Q, (2013), Estimating Demand Elasticities in Non-Stationary Panels: The Case of Hawaii's Tourism Industry, The Economic Research Organization, *University of Hawai Working Paper* No. 2013-2.
- Dristakis, N, (2004), Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis, *Tourism Economics*, 10(3): 305-316.
- Dritsakis, N, (2012), Tourism Development And Economic Growth in Seven Mediterranean Countries: A Panel Data Approach, *Tourism Economics*, 18(4): 801-816.
- Dünya Bankası İstatistikî Veri Tabanı, (WDI), <http://web.worldbank.org/website/external/datastatistics/html> (04 Ocak 2013).
- Egeli, H. A, (1997), Türk Turizminin Gelişimini Etkileyen Faktörler ve Diğer Sektörlerle İlişkisi, *Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(2): 111.
- Eilat, Y. ve Einav, L, (2004), Determinants of International Tourism: A Tree-Dimensional Panel Data Analysis, *Applied Economics*, 36: 1315-1327.
- Eita, J. H. Jordaan, A. C, ve Jordaan, Y, (2011), An Econometric Analysis Of The Determinants Impacting on Businesses in the Tourism Industry, *African Journal of Business Management*, 5(3): 666-675.
- Ekanayake, E. M, Halkides, M, Ledgerwood, J. R, (2012), Inbound International Tourism to The United States: A Panel Data Analysis, *International Journal of Management And Marketing Research*, 5(3): 15-27.
- Emsen, Ö. S. ve Değer, K, (2004), Turizm Üzerine Terörizmin Etkileri: 1984-2001 Türkiye Deneyimi, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (4)7.
- Erdoğan, H, (1996), Ekonomik, Sosyal, Kültürel ve Çevresel Yönleriyle Uluslararası Turizm. *Uludağ Üniversitesi Yayını*, Çanakkale, 11-489.

- Erkan, B, Kara, O. ve Harbalioglu, M, (2013), Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, *Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akademik Bakış Dergisi*, 39, Kasım- Aralık 2013:1-20.
- Eugenio-Martin, J.L, Moralis, N.M. ve Scarpa, R, (2004), Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach, *Nota Di Lavoro* 26:1-28.
- Fayissa, B. Nsiah, C. ve Tadasse, B, (2008), The Impact of Tourism on Economic Growth and Development in Africa, *Tourism Economics*, 14 (4): 807-818.
- Gallego, M. S. Ledesma, F. ve Pérez-Rodríguez, J. V, (2011), Tourism and Trade in OECD Countries, A Dynamic Heterogeneous Panel Data Analysis, *Empirical Economics*, 41(2): 533-554.
- Garin Munoz, T, (2007), German Demand for Tourism in Spain, *Tourism Management* 28: 12–22.
- Garin-Munoz, T, (2005), Inbound international tourism to Canary Islands: A dynamic Panel Data Model, *Tourism Management*, 27: 281-291.
- Garin-Muñoz, T. ve Montero-Martín, L. F, (2007), Tourism in the Balearic Islands: A Dynamic Model for International Demand using Panel Data, *Tourism Management*, 28, 1224-1235.
- Gholipour, H. F. Tajaddini, R. ve Al-mulali, U, (2014), Does Personal Freedom Influence Outbound Tourism?, *Tourism Management*, 41: 19-25.
- Goeldner, C. R. ve Ritchie, B. J, (2012), *Tourism: Principles, Practices, Philosophies*. Twelfth edition, John Wiley and Sons Inc. New Jersey.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V, (2010), Enerji Tüketimi ve Büyüme İlişkisi: OECD Ülkelerine İlişkin Bir Panel Veri Analizi, *Enerji, Piyasa ve Düzenleme* 1(2): 172-193.
- Im, K. S, Pesaran, M. H. and Shin, Y, (2003), Testing for Unit Roots in Heterogeneous Panels. *Journal of Econometrics*, 115(1): 53-74.
- İbrahim, M. A. M. A, (2011), The Determinants of International Tourism Demand for Egypt: Panel Data Evidence, *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 30: 52-57.
- Kao, C. ve Chiang, M.H, (2000), On the Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data, Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. 15: 179-222.
- Kozak, N, Kozak M.A. ve Kozak, M, (2013), *Genel Turizm İlkeler-Kavramlar*. Detay Yayıncılık. 5. Baskı. Ankara.
- Lee, C.C ve Chang, C.P, (2008), Tourism Development and Economic Growth: A Closer Look at Panels, *Tourism Management*, 29, 180–192.
- Levin, A., Lin, C.F. ve Chu, J, (2002), Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties, *Journal of Econometrics*, 108(1): 1-24.
- Lim, C, (1997), Review of International Tourism Demand Models, *Annals of Tourism Research*, 24(4): 835-849.
- Maloney, W. F. ve Rojas, G. V. M, (2013), How Elastic are Sea, Sand and Sun? Dynamic Panel Estimates of the Demand for Tourism, *Applied Economics Letters*, 12(5): 277-280.
- Marcouiller, D. W., Kim, K. K., Deller, S. C, (2004), Natural Amenities, Tourism and Income Distribution, *Annals of Tourism Research*, 31(4): 1031-1050.

- Massidda, C. ve Etzo, I, (2012), The Determinants of Italian Domestic Tourism: A Panel Data Analysis, *Tourism Management*, 33: 603-610.
- Mervar, A. ve Payne, J. E, (2007), An Analysis of Foreign Tourism Demand for Croatia Destinations: Long-Run Elasticity Estimates, Radni Materijali EIZ-a EIZ Working Papers EIZ-WP-0701.
- Munoz, T.G, (2007), German Demand for Tourism in Spain. *Tourism Management*, 28(1): 12-22.
- Naude, A.W. and Saayaman, A, (2005), Determinants of Tourist Arrivals in Africa: A Panel Data Regression Analysis, *Tourism Economics*, 11(3): 365-391.
- Nazlıoğlu, Ş, Lebe, F. ve Kayhan, S, (2011), Nuclear Energy Consumption And Economic Growth in OECD Countries: Cross-Sectionally Dependent Heterogeneous Panel Causality Analysis, *Energy Policy*, 39: 6615–6621.
- Nazlıoğlu, Ş. ve Soytaş, U, (2012), Oil Price, Agricultural Commodity Prices, and The Dollar: A Panel Cointegration and Causality Analysis, *Energy Economics*, 34: 1098–1104.
- Pedroni, P, (1999), Critical Values for Cointegrating Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(1): 653-570.
- Pedroni, P, (2000), Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels, In: Baltagi, B.H. (Ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. Advances in Econometrics*, 15: 93-130.
- Pedroni, P, (2001), Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *Review of Economics and Statistics*, 83: 727-931.
- Pedroni, P, (2004), Panel Cointegration, Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the Purchasing Power Parity Hypothesis, *Econometric Theory*, 20(3): 597-625.
- Pesaran, M. H, (2004), General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Economics*, No 435, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H, (2006), Estimation and Inference in Large Heterogeneous Panels with a Multifactor Error Structure, *Econometrica*, 74(4): 967-1012.
- Pesaran, M. H, (2007), A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22 (2): 265-312.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. P, (1999), Pooled Mean Group Estimation of Dynamic Heterogeneous Panels, *Journal of the American Statistical Association*, 94(446): 621-624.
- Proença, S. A and Soukiazis, E, (2005), Demand for Tourism in Portugal: A Panel Data Approach, *Discussion Paper 29*.
- Saray, O. ve Karagöz, K, (2010), Determinants of Tourist Inflows in Turkey: Evidence From Panel Gravity Model, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(11): 33–46.
- Seeteram, N, (2010), A Dynamic Panel Data Analysis of the Immigration and Tourism Nexus, *Monash University Department of Economics, Discussion paper 39/10*.
- Škuflić, L. ve Štoković, I, (2013), Demand Function for Croatian Tourist Product: A Panel Data Approach, *Modern Economy*, 2: 49-53.

- Surugiu, C., Leitaş, N.C. ve Surugiu, M.R. (2011), A Panel Data Modelling of International Tourism Demand: Evidences for Romania, *Ekonomika istrazivanja*, 24(1): 134-145.
- TÜRSAB, (Türkiye Seyahat Acenteleri Birliđi), (30 Eylül 2013) <http://www.tursab.org.tr/tr/istatistikler> adresinden alınmiştir.
- UNWTO, (2013), *Tourism Highlights* http://dtx4w60xqpw.cloudfront.net/sites/all/files/pdf/unwto_highlights13_en_lr_0.pdf. (15 Ağustos 2013).
- UNWTO, (2013), *World Tourism Barometer*. Vol:11, April, 1-5.
- Walle, Y. M. (2010), Tourist Flows and Its Determinants in Ethiopia, *Ethiopian Development Research Institute EDRI Working Paper 01*.
- Webb, A. J. ve Chotithamwattana, C. (2013), Who Visits Thailand and Why? An Econometric Model of Tourist Arrivals by Country of Origin, *8th Asian Business Research Conference April 2013*, Bangkok, Thailand.
- World Travel&Tourism Council, (2013), World Travel & Tourism Economic Impact World.1-24.
- Yardımcıoğlu, F. ve Gülmez, A. (2013), Türk Cumhuriyetlerinde İhracat Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik Analizi, *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1): 145-161.

<i>Yazar</i>	<i>Örneklem</i>	<i>Veri Seti</i>	<i>Bağımsız Değişkenler</i>	<i>Bağımlı Değişken</i>	<i>Araştırma Tekniği ve Yöntem</i>
Modeste (1995)	4 Karayip ülkesi	1981-1992 ve 1975-1992	Turizm çıktısındaki kişi başına büyüme	KBGSYIH'daki büyüme oranları	EKK (kukla değişkenli)
Rodriguez ve ark. (1999)	En çok turist gönderen 11 Avrupa ülkesi	1979-1997	Turist sayısının bir dönem gecikmesi, RGSYH, Reel petrol fiyatları, döviz kuru, hükümet turizm harcamaları, enflasyon	Turist sayısı	Panel veri analizi dinamik
Naude ve Saayman (2005)	Afrika için 43 ülke	1996-2000	İnternet kullanıcı sayısı, politik istikrar indeksi, soğuk gün sayısı, kişi başı düşen telefon hattı, sıtma yaygınlığı, Afrika'dan gelen turist sayısı, Amerika'dan gelen turist sayısı, Avrupa'dan gelen turist sayısı, boş oda sayısı, ölüm oranları, KBGSYH, yaşam beklentisi, şehirleşme oranı, ortalama otel odası fiyatı, düzeltilmiş CPI	Gelen turist sayısı	Yatay kesit analizi ve panel veri analizi
Proenca ve Soukiazis,(2005)	Portekiz'e en çok turist gönderen 4 ülke	1977-2001	Gönderen ülkenin RKBGSYH, gönderen ve destinasyon ülke arasındaki fiyat ilişkisi, destinasyon ülkenin konaklama kapasitesi, hükümet yatırımları oranı, kukla 86 entegrasyonu	Turizm harcamaları oranı	Panel veri analizi OLS, LSDV, GLS
Munoz (2006)	Kanarya adalarına en çok turist gönderen 15 ülke	1992-2002	Fiyatlardan oluşan indeks, Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, ham petrol fiyatı verisi, KBGSYH, kukla değişken.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM-DIFF.
Jimenez (2006)	İspanya ve İtalya	1990-2000	Yatırım oranı büyüme oranı, beşeri sermaye ve hükümet harcamaları	Kişi başına düşen GSYIH	Dinamik panel veri analizi
Garin-munoz ve Montero-martin (2007)	Balerik adaları	1991-2003	Fiyatlardan oluşan indeks, Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, ham petrol fiyatı verisi, KBGSYH, kukla değişken.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM-DIFF.
Aslan, Kaplan ve Kula (2008)	Türkiye'ye en fazla Turist gönderen ilk 9 ülke	1995-2004	Gönderen ülkenin KBGSYH, iki ülkenin fiyat ilişkisi, barınma (Yatak sayısı), hükümet yatırımları oranı, kukla değişken(Marmara depremi, 11 Eylül)	Turizm harcamaları oranı	Panel veri analizi GMM-DIFF
Seeteram (2010)	Avustralya için 15 ülke	1989,1997, 2001, 2002, 2003.	Kısa dönem gelen turist sayısını gecikmesi, gelir, fiyat, göç, ulaşım maliyetleri, alternatif destinasyonun fiyatı, kukla değişken.	Kısa dönem gelen turist sayısı	Dinamik panel veri analizi
Walle (2010)	Etiyopya için 40 ülke	1998 -2004	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, Gönderen ülkenin KBGSYH, iki ülke arasındaki döviz kuru, uzaklık, enflasyon, gönderen ülkenin nüfusu, kentleşme, karayolu uzunluğu ve internet kullanımı, kukla değişken	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM
Eita ve ark. (2011)	Güney Afrika için 27 seçilmiş ülke	1999- 2007	Ülke geliri, fiyat, döviz kuru, ulaşım maliyetleri, ev sahibi ülke alt yapı, gönderici ülke alt yapısı	Gelen Turist sayısı	Panel veri analizi
İbrahim (2011)	Afrika için 8 ülke	1990-2008	Nüfus, RKBGSYH, enflasyon, turistlerin mısırda ki yaşam maliyeti, iki ülke arasındaki ticaret, Tunus'un CPI	Toplam Turist sayısı	Panel veri analizi, SUR
Surugiu Letão (2011)	Romanya için 23 Avrupa ülkesi	1997-2008	GSYIH, dış ticaret, nüfus, iki ülke arasında ki mesafe, fiyat	Yabancı Turist sayısı	Panel veri analizi Tobit model
Ekanayake (2012)	Amerika için 50 ülke	1986-2011	KBGSYH, turizm fiyatları, reel döviz kuru, seyahat maliyetleri, vize işlemleri kukla değişkeni	Ziyaretçi sayısı	Panel eş bütünleşme testi
Bonham ve ark. (2013)	Hawaii için Amerika kıtası	1993Q1-2012Q2	Gönderen ülkenin gelir seviyesi, gönderen ülkenin mal ve hizmet fiyatı, destinasyon ülkenin mal ve hizmet fiyatı, rakip ülkenin mal ve hizmet fiyatı,	Turizm talebi	Panel veri analizi, FMOLS
Maloney ve Rojas (2013)	Karayip için 8 ülke	1990-2002,	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, reel döviz kuru, gönderen ülkenin KBGSYH,	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi GMM
Webb, Chotithamwattana ve ark. (2013)	Tayland için 10 ülke	1995- 2011	Gelen turist sayısının bir dönem gecikmesi, Gönderen ülkenin KBGSYH, borsa indeksi, iki ülke arasındaki döviz kuru, kaynak ve hedef ülke arasında ki enflasyon oranı, ulaşım maliyetleri, mevsimsel kuklası, kuklalar SARS, pol. istikrar.	Gelen turist sayısı	Panel veri analizi

Tablo.5 Turizm Talebi ve Geliri Literatür

